

Василь Марочко (Київ)

ТОРГСИНИ КИЄВА В РОКИ ГОЛОДОМОРУ

Термін «торг син» означав дослівно – торгівля з іноземцями, представляючи спочатку звичайну контору Мосторгу, яка продавала антикваріат для інтуристів, а також обслуговувала матросів в портах. Її діяльність розпочалася в червні 1930 р., а 4 січня 1931 р. вона набула всесоюзного статусу, дозволивши громадянам СРСР купувати товари в магазинах за золоті монети царського карбування. Наприкінці 1931 р. торгсинівські магазини стали доступними для радянських громадян, які в обмін на так зване побутове золото – весільні каблучки для заручених, сережки, обрядові хрестики, різну оздобу купували хліб. Ідея такого лихварського обміну золота на хліб та промтовари належала директору столичного московського універмагу №1 Є.В. Курлянду, котрий ще у березні 1931 р. запропонував її Наркомату зовнішньої торгівлі¹. 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомзовнішторгу організувати скупку побутового золота через магазини торгсину, пропонуючи дефіцитні товари. Саме універмаг №1 м. Москви першим розпочав золотозаготівлі, дозвіл якому дав голова правління Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями «Торгсин» М.І. Шкляр. 10 грудня 1931 р. Раднарком СРСР доручив торгсину здійснювати операції зі скупки коштовних металів – золота.

Система торгсину виникла в умовах гострого суспільного дефіциту промислових товарів, тому що соціалістична легка та харчо-смакова промисловість виявилася неспроможною задовольнити споживчий попит міського та особливо сільського населення. Централізований розподіл продовольства за продкартками штовхав «совграждан» до магазинів торгсину. Хлібні картки почали діяти в Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, ніби південним регіонам України бракувало власного хліба. Їх запровадили також в Києві. Нормованому розподілу підлягали найнеобхідніші продукти, а в роки голодомору навіть картопля видавалася за картками.

Першочерговому забезпеченню підлягали промислові об'єкти, кваліфіковані робітники, техперсонал, іноземні фахівці – професори, інженери, техніки, робітники. Нормоване забезпечення товарами відбувалося за відповідними категоріями, зумовленими пріоритетами соціалістичної індустріалізації та реконструкції економічного життя суспільства. Київ не мав вугільних шахт та металургійної промисловості, тому не міг претендувати на першу категорію матеріального постачання, а до другої та третьої цілком, населення яких підлягало забезпеченню хлібом, крупами, цукром за картками². Нормоване продовольче

постачання мали лише робітники, а не члени їхніх родин. Комерційна торгівля функціонувала, але «комерсантом» була держава, яка маніпулювала цінами, спрямовувала товарні маси, стимулювала ними одну частину населення, а іншу позбавляла елементарного харчування. Воєннокомуністичний принцип періоду громадянської війни продовжував діяти, а влада перебувала в стані перманентної війни з суспільством. За нормованими цінами можна було придбати у 1932 р. кілограм житнього хліба за 10 коп., за ненормованими 50 коп.,³ тобто у десятки раз дешевше від цін «чорного ринку».

Співіснування різних форм продовольчого забезпечення означало неспроможність держави забезпечити рівні умови для всіх. Цього не дозволяли зробити форсовані темпи індустріалізації, диспропорції промислового розвитку, занепад сільського господарства, яке переживало стадію організаційної та соціально-економічної руйнації. Дефіцит виявився своєрідним стимулом підвищення продуктивності праці: працюючи по-ударному робітник мав можливість отримати продуктову картку в закритому розподільнику. Саме тоді почав побутувати термін «дістати».

Робітники і службовці, які не потрапляли до категорії нормованого забезпечення продуктами за картками, а також так званий «декласований елемент», могли придбати дефіцитний хліб та крупи в торгсині. Свідоме позбавлення населення продуктів харчування формувало клієнтуру магазинів комерційної торгівлі, які пропонували широкий асортимент товарів, але в обмін на золото. 19 січня 1932 р. президія Київської міськради, заслухавши телеграму Наркомпостачу, Вукопспілки та «Союзхліба» про зменшення норм споживання хліба, постановила знизити її на 100 грам – з 400 до 300 для службовців 2-го і 3-го списків, а для окремих категорій на 200 грам – з 600 до 400, крім студентів, яких «обрізали» лише на 100 грам⁴. Зменшення норми забезпечення хлібом на 100 грам торкнулося також і дітей, що дало «економію» по місту Києву – 29 т. Жорстке, а з моральної точки зору жорстоке, зменшення норм постачання хлібом по лінії споживчої кооперації, торкнулося 30% населення Києва та приміської смуги. «Зняти з постачання хлібом, – наголошувалося в постанові міськради, – родин робітників і службовців, що мешкають на селі і мають зв'язок з сільським господарством, причому під сільським господарством розуміти не лише засіви, а й гордництво, молочну худобу, додаткові заробітки тощо»⁵. Відбулося позбавлення централізованого постачання за картками третини населення, яке потенційно ставало клієнтами комерційних і торгсинівських крамниць. Робітничим кооперативам було категорично заборонено видавати «заборні книжки» тим особам, що мали «зв'язок з селом». Пограбовані хлібозаготівельними комісіями села, тобто селянські родини, втратили

економічну базу для допомоги їхнім дітям в містах, а останні поділитися з батьками продкартками. Вихід був запропонований Мосторггом: маєш побутове золото та діаманти – купи хліб в торгсинах.

Нормуванням витрат хліба по місту Києву займалася «хлібна група» відділу постачання на чолі з Рабіновичем, котрий мав центральну картотеку про наявність заборних книжок, тобто хлібних карток. Випечкою хліба займався кооперативний хлібний трест, на якого покладалося завдання: прибрати черги за хлібом в крамницях. Пропонувалася доставка хліба споживачам по квартирах, поширюючи її на 25% мешканців міста, які належали до пріоритетних соціальних груп⁶. Хлібні картки діяли лише на території Києва, а виїзд за межі означав втрату її повноважень. 14 лютого 1932 р. міськрада констатувала факт зменшення постачання хліба для киян на 150 т, а для потреб громадського харчування на 50 т, тому просила Наркомпостач знайти резерви для стабілізації ситуації і не «зрізати» норму хлібозабезпечення⁷. Лікарні відчували зменшення норм харчування у січні 1932 р.: круп на 40%, молока на 90%, а борошна та м'яса взагалі не видавали.

Боротба з чергами, яку проводили спеціальні бригади міського відділу постачання, виявилася боротьбою з так званими «мертвими душами», тобто з новими власниками хлібних карток. Їх позбавляли карток та притягали до відповідальності⁸.

Селянам заборонили вивіз зерна до млинів для помолу. 21 серпня 1932 р. міськрада дозволила сільським радам видавати дозвіл лише колгоспникам для помолу 20 кг збіжжя жита та пшениці, а також «одноосібникам, які акуратно виконують свої зобов'язання по хлібозаготівлям в розмірі не більше 16 кг харчових культур пересічно на їдця на місяць»⁹. Якщо сім'я мала 5 душ, то вона могла змолоти в млині 90 кг, отримавши після вирахування мірчука значно менше, відтак близько 3 кг на день, а на їдця 600 грам. Решту хліба можна було купити в торгсині. Штучний дефіцит хліба був соціально-психологічним тиском на власників побутового золота, підштовхував їх до приймальних пунктів системи торгсину.

Всесоюзне об'єднання «Торгсин» мало філіали в Одесі, Харкові, Києві, які спочатку діяли через відповідний інститут уповноважених. На початку січня 1932 р. магазини торгсину з'являлися в містах УСРР, а після створення в лютому 1932 р. п'яти перших областей, виникли облконтори торгсину. 1 квітня 1932 р. Всеукраїнську контору торгсину, яка була організаційним осередком московської контори, реорганізували, а основними центрами стали облконтори, серед яких була Київська обласна та міська з мережею магазинів. 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада видала постанову «Про утворення Всеукраїнської контори торг сину», яка діяла в системі уповноваженого

Наркомзовнішторгу¹⁰. Восени 1932 р. в Україні діяло 50 магазинів торгсину, які розташувалися в 36 містах, а наступного 1933 р. їхня кількість суттєво збільшилася. Так, 1 січня було 74, 1 липня 249, 1 серпня 256, а в жовтні 1933 р. 263¹¹. Київська облконтора торгсину володіла 13 крамницями станом на 1 січня 1933 р., в липні 55, в серпні 58¹², а її керівниками були С. Булавчик, Лунев. На території Києва, крім магазинів, знаходилося 17 дрібних торгсинівських лавок, а організаційна структура охоплювала всю область: Білоцерківське відділення (Б. Церква, Рокитно, Фастів, Тараща, Сквиря); Уманське відділення (Умань, Монастирище, Погребище, Тальне); Смілянське (Сміла, Златопіль); Богуславське (Богуслав, Корсунь, Кагарлик); Черкаське (Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Канів, Мошна, Переяслав); Житомирське (Житомир, Радомишль, Володарськ), Шполянське (Шпола, Звенигородка, Городище); Новоград-Волинське (Н.-Волинськ); Коростенське (Коростень, Малин, Овруч, Олевськ, Ємільчине); Чорнобильське (Чорнобиль)¹³. Ця золота паутина висмоктувала селянське побутове золото – весільні каблучки, хрести, сережки тощо. 1 червня 1933 р., тобто в апогей голодомору, Київська облконтора мала 18 відділень, 54 магазини, з них у Києві – 18¹⁵.

Кількість магазинів залежала від наявності вільних і дрібних помешкань в центрі міста, від контингенту покупців та власників коштовного металу, від достатньої кількості продовольчих та промислових товарів, кваліфікованих продавців. Протягом першої половини 1933 р. в Києві було 15 торгових закладів торгсину, з них 6 магазинів та 9 лавок, а по районах області 7 універмагів та 9 кіосків. Облконтора торгсину мала один магазин на Хрещатику та 5 на околиці міста. Приймальних пунктів побутового золота було по Києву 17, тому біля них постійно накопичувалися черги – 150–200 осіб¹⁶. Уповноважений ЦК КП(б)У з перевірки роботи торгсину Київської області І.М. Красновський доповідав партійному керівництву про те, що «завдяки обмеженій площі пунктів 25-30% бажаючих здати валютні цінності повертаються і залишаються на наступний день»¹⁷. Магазин № 1 на Хрещатику працював в одну зміну з десятої ранку до сімнадцятої години дня, а після 15.30 вхід до магазину припинявся, позаяк він був «битком набитий людьми». Для збільшення пропускну здатності «носіїв золота», облконтора відкрила на Хрещатику 4 магазини, витративши на їх ремонт 120 тис. крб., прагнучи китайського та французького стилю¹⁸.

Працівниками торгсинівського прилавку були різні люди, які, судячи з протоколів «чисток» кадрового складу, не виявляли співчуття до голодних і виснажених селян. За друге півріччя 1931 р. було звільнено 41% продавців, касирів, бухгалтерів, які працювали в торгсині. Принадою, яка стимулювала працевлаштування в магазинах торгсину,

був їхній «продпайок». Варто було обмежити його асортимент та зміст протягом першої половини 1932 р., як одразу магазини почали залишати касири, «товарознавці», продавці. 2 червня 1932 р. довелося повернути продпайки для всіх працівників системи торгсину, а їх налічувалося тоді 1420 осіб, з них вищу освіту мали 32, решта – середню та «низчу»¹⁹. До продпайка належав такий перелік продуктів та товарів: масло вершкове 1 кг, копчення 1 кг, борошно пшеничне 3 кг, макарони 2 кг, рис 1 кг, консерви рибні 3 банки, оселедці 1 кг, сир голландський 1 кг, чай 100 грам, цукор 1 кг, мило господарче 1 кг, туалетне мило 2 бруски²⁰. Київська Контрольна комісія РСІ вважала видачу пайків співробітникам торгсину «розбазарюванням фондів», тому заборонила їх практикування. 4 лютого 1933 р. голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин» М.І. Шкляр розпорядився видати продпайок за січень, нехтуючи заборонаю КК РСІ від 27 грудня 1932 р. Наповнення пайка було таким: борошно 2 кг, цукор 2 кг, вермишель 2 кг, масло вершкове 2 кг, олія 1 літр, копчення 2 кг, консерви 2 банки, мило 1 кг, а разом 21,4 торгсинівських карбованця²². Для голодних селян подібний набір продуктів міг лише приснитися.

Переважна більшість торгсинівських працівників виявилася «соціально чужою», тобто займалися крадіжкою товарів, спекуляцією, «обважуванням» клієнтів магазину, підробкою бухгалтерських книг тощо. Продавцями магазину №1 на Хрещатику були колишні власники торгових закладів, які протягом 20-х рр. не сплачували податки, а в роки голодомору «грубо відносилися до покупців», мали «зв'язок із спекулянтами», «розбазарювали дефіцитні продукти». Так, з посади «інспектора по лому золота» І.Я. Поліського було звільнено за те, що він «не забезпечив і нездатен забезпечити організацію пунктів прийому валюти, коштовностей»²³. Звільненню підлягали продавці та касири магазину №1 Бузак, Рузін, Шарфзон; завпромвідділом магазину №2 Шиндис, продавець магазину І. Рибак, помічник бухгалтера Д.Я. Шлер, продавці Б.А. Бродська, Бердичевська; продавці магазину №3 М.І. Ошев, А.С. Хоменко, помічник бухгалтера М.Ф. Стельбаум, швейцар Є.А. Погомарев; бухгалтера та продавці магазину №5 В.І. Бацан, Сурганова, Р.І. Рапопорт. Деяких звільняли за відсутність професіоналізму, інших за спекуляцію, за брутальне ставлення до покупців, серед яких були не лише голодні селяни, а також іноземці, хоча вони перестали відвідувати торгсин, жахаючись черг.

Звільненню підлягали також і прийомщики побутового золота, які працювали в торгсині м. Києва. Серед них опинилися Д.М. Столер, І.М. Ентіс, С.І. Лужанський, Є.І. Епштейн, Т.С. Хмельовський, М.А. Лоліт, Р.Б. Запрудська, О.В. Волинська, С.В. Гергаль. Вони, за визначенням комісій «чисток» кадрового складу, дозволяли «грубе

ставлення до здавальників коштовностей»²⁴. За «зв'язок із спекулянтами» звільнили весь штат магазину № 6 на Хрещатику, а загалом було звільнено 305 осіб, що становило 19% працівників системи торгсину²⁵. Директори великих магазинів та універмагів торгсину належали до номенклатури ЦК партії, а їхні заступники до номенклатури обкомів.

Всеукраїнська контора торгсину та її київська міська філія надавали послуги іноземним фахівцям та громадянам УСРР, але основним завданням була мобілізація валюти. «В період реконструкції нашого народного господарства, – зазначалося в акті обстеження торгсину НК РСІ, – коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація внутрі країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмет прикрас (каблучки, сережки, браслети, хрести і т.д.) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи «торгсину» і направити на службу інтересам пролетарської держави»²⁶. Мета і завдання торгсинівської системи цілком зрозумілі.

Рекевізіціями церковного золота більшовики займалися в роки революції та протягом 20-х рр., здираючи позолоту з церковних храмів та іконостасів. Забрати побутове золото в населення було набагато складніше, тому вирішили скористатися дефіцитом, а для селян штучним голодомором, позбавивши їх хліба та продуктів харчування. Вони мали їх купувати лише в торгсинах за побутове золото та монети царського карбування золоті злитки, ювелірні вироби, золото-пісок, самородки. Їх приймали «золотих справ майстри», які мали досвід роботи в ювелірних салонах дореволюційної та непівської доби. Якщо золоті предмети були оздоблені іншими матеріалами, то їх механічно вилучали, а сережки, корпус годинника, хрестики, каблучки, перстні ставали золото-брухтом. Для киян і селян, які здавали побутове золото, воно мало, крім матеріальної, і духовну цінність – сімейну реліквію, а для ювеліра приймального пункту торгсину лише сировину для виконання фінансового планового завдання.

Отриманий від голодних людей коштовний матеріал піддавали механічному, а за необхідності лабораторному аналізу: робили надріз рашпелем, кололи голкою, обробляли кислотою. Після такої торгсинівської екзекуції встановлювалася проба, хоча її визначали «на око». В населення приймали за однією пробою, а здавали до Держбанку за іншою. Через деякі приймальні пункти щодня проходило 400–500 осіб, тому на різниці проб колишні ювеліри «непівського ренесансу» мали вагомий зиск. Джерелом наживи стала різниця між реально прийнятим від населення золотом та зданим до банку, тобто так званий «припек».

Затримка в реалізації тривала декілька тижнів, тому «припек» за січень-лютий 1932 р. коливався від 23 до 374 кг по магазинах торгсину в УСРР²⁷. Фальшування бухгалтерських документів було тоді поширеним явищем. Приймали коштовну річ, яка реально важила більше, а ставили іншу вагу або пробу. Підробка відбувалася на стадії здавання до банку. Наприклад, загальна вага лотка, у якому було золото, становила 23 кг, а в документі було зафіксовано 2,3 кг. Одна кома, яку заздалегідь було передбачено між цифрами, давала «припек» 20 кг чистого золота.

Відверте пограбування селян відбувалося на периферії, де контроль був послаблений. За деякими підрахунками дослідників «припек» у 1933 р. досяг 7 т чистого золота²⁸. Неймовірна цифра обкрадання голодних людей, над яким двічі познущалися: спочатку позбавили хліба та харчів, а тоді змусили купувати його за побутове золото. Агенти торгсину приймали його по селах та дрібних містечках, у яких не було приймальних пунктів. Зарплата прийомщиків залежала від кількості пропущених за місяць осіб, а норма сягала 4200 здавальників, тобто близько 160 на день²⁹.

Золото від населення приймали за ціною 1 крб. 29 коп за грам, а срібло 1 крб. 04 коп. за грам. Протягом 1931 р. система торгсину мала 6 млн. крб., але за рахунок активної валюти, тобто від іноземних туристів, матросів, перекази. Побутове золото почали приймати з січня 1932 р., а валютний план становив 49,2 млн. крб. За три квартали 1932 р. Київська контора здобула ефективної валюти на суму 547 тис. крб., скупка монет дала 233 тис. крб., обрядове золото 376 тис. крб., а від здійснення зовнішніх економічних операцій – 418 тис. крб., тобто разом 1,5 млн. крб.³⁰ Отже, якщо взяти за основу вартість одного грама золота та поділити на неї суму загальної виручки, то матимемо вагу монет – 181 кг, а так званого золото-брухту 292 кг. Це лише за січень-вересень 1932 р.

В архівному фонді «Торгсину» УСРР зберігся річний звіт за 1932 р., матеріали якого дозволяють показати рух золотозаготівель, тобто скупку побутових золотих речей та монет. За перший квартал 1932 р. приймальні пункти заготовили 78,1 кг золотих монет, за другий квартал 103,5 кг, протягом третього 60,4 кг, а за четвертий, крім грудня місяця, 74,3 кг, тобто разом 316,3 кг³¹. Помісячно золота лихоманка відбувалася таким чином: за січень «заготовили» 20 кг, за лютий 21,6 кг, за березень 36,5 кг, за квітень 44,3 кг, за травень 40 кг, за червень 19,2 кг, за липень 10,4 кг, за серпень 9,4 кг, за вересень 40 кг, за жовтень 56,4 кг, за листопад 17,9 кг. Спад заготівель золотих монет приймальними пунктами протягом літа зумовлений появою хліба, тому селяни, а вони мали переважно монети старого карбування, перестали їх активно здавати до торгсину. Вони жилилися «дарами природи», які не рятували від голодної смерті, а лише пришвидшували її. Динаміка надходження

побутового золота віддзеркалює певні стадії розвитку голодомору, його трагічні і руйнівні наслідки. Зимово-весінній період 1932 р., упродовж якого голодувало понад 8 млн осіб, вирізнявся зростанням скупки золотомонет на приймальних пунктах, а літній період дає зменшення, осінній період мав тенденцію до збільшення. Наприкінці 1932 р. почали масово приймати срібло.

Золото-брухт, тобто сережки, каблучки, хрести, почали з'являтися на прилавках приймальних пунктів торгсину Києва з лютого 1932 р. До них протягом лютого принесли 10,8 кг, березня 38,3 кг, квітня 65 кг, травня 64,5 кг, червня 44,6 кг, липня 29,3 кг, серпня 18,7 кг, вересня 63,3 кг, жовтня 61,6 кг, листопада 10,7 кг золота³². Весною 1932 р. голод охопив 13 районів Київщини, які були віднесені до категорії «важких», тому золота крива заготівель стрибнула вгору, а влітку сповзла вниз; восени, коли хліб вилучили, побутове золото почали виносити з домівок до районних приймальних пунктів.

Основним постачальником побутового золота було населення Києва та приміської смуги. Торгсини Києва почали першими приймати золото, а населення більше довіряло владному і великому адмінцентрові, хоча зручніше було здати за місцем проживання – до одного із відділень. За перший квартал було куплено 78,5 кг монет та 85,3 кг побутового золота, з них Київ прийняв 78,2 кг монет та 59,7 кг побутових золотих речей³³. Периферія здала 0,3 кг монет та 25,6 кг побутового золота. Перший квартал був початковим періодом скупки золота. За квітень-червень 1932 р. скупили в Києві та області 125,1 кг монет і 221 кг золота, з них відділення дали 21,7 кг монет та 23,2 кг коштовного металу. Приймальні пункти Києва скупили 103,5 кг монет старого карбування та 198,4 кг сережок, нагрудних хрестів, каблучок. Літній період позначився спадом закупівель побутового золота: населення принесло до приймальних пунктів 78,2 кг монет (по Києву 60,4 кг, периферії 17,8 кг), а обрядового золота 120 кг (93 кг Київська контора, 28,6 кг відділення). Четвертий квартал видався для торгсину Київської області найпродуктивнішим: було скуплено 156 кг монет та 142 кг побутового золота, а периферія дала 16,3 кг монет та 62 кг золото-брухту, а разом – 172,3 кг монет та 204 кг обрядового золота.

За 1932 р. міська та обласна контори Київщини зібрали «вагомий врожай» золота – 455 кг монет старого карбування та 633,6 кг обрядового золото – сережок, весільних обручок, хрестів тощо. Вони назавжди втратили їх духовну цінність, перетворившись на брухт.

Виконання валютного плану було для приймальних пунктів торгсину понад усе, тому ніхто не думав про духовне, про святе, дбаючи винятково про збільшення валютних карбованців. Вони реалізовувалися через систему торгсину. За 1932 р. було придбано понад 1 млн крб.

«ефективної валюти», з них Київ дав 903 тис. крб.,³⁴ але ця сума становила половину планового завдання. Валютні перекази сягнули 1,8 млн. крб., з них Київ реалізував 1,5 млн. крб.

Мобілізаційні функції торгсину, незважаючи на відносно недовикання захмарних фінпланів, виявилися дуже продуктивними. Система, яка спиралася на штучний дефіцит товарів, діяла, але ціною насилля над сумлінням народу. Голод змушував його віддавати коштовності, які зберігали на «чорний день». Він настав – жахливий голодомор в українських селах. Селяни принесли до торгсину монети старого карбування на суму 585 тис. крб., побутового золота на 815 тис. крб., а разом 1,9 млн. крб., з них Київська мережа торгсину мала 1,1 млн. крб. Від неї вимагали виконання валютного плану – 4,4 млн. крб., враховуючи різні джерела надходження, але вдалося досягти лише 3,5 млн. крб.³⁵ Обласна контора торгсину запланувала дати 6,6 млн. крб. Апетит на дармову валюту зростає, а по селах масово гинули селяни, не маючи харчів, продавши коштовності, якщо мали, але не завжди отримували за них належний товар.

Грошові перекази, які надходили до Києва від родичів та знайомих, номінально були мізерними, а сумарно доповнювали валютні резерви держави. За січень 1932 р. кияни одержали грошових валютних переказів на суму 39984 крб., за лютий 39972, за березень 64739, за квітень 87051, за травень 46953, за червень 76417, за липень 77595, за серпень 70620, за вересень 150859, за жовтень 86035, за листопад 8490, а разом 748755 крб.³⁶ Судячи з річного звіту торгсину за 1932 р., кияни одержали 1,5 млн. крб. переказів. Валюта потрапляла спочатку до Держбанку, а до адресата доходила через декілька тижнів, а бувало «губилася». За валюту можна було безпосередньо купувати промислові та продовольчі товари в магазині торгсину, але за власниками уважно спостерігали співробітники ОГПУ, намагаючись виловити шпигунів та диверсантів. «7 серпня 1932 року. – інформував голова торгсину Сташевський, – до нашого магазину № 3 в Києві прийшов працівник Київської обласної міліції т. Бейгул Семен Григорович, і там в конторі піддав персональному обшукові затриманих ним наших покупців, припинивши обшук лише після наполегливих вимог зав.магазином»³⁷. Покупців арештовували за те, що вони отримували грошові перекази із-за кордону, вимагали від них зізнання, позбавляли вже куплених продуктів. 13 грудня 1932 р. директор магазину № 6 Поліновський повідомляв Київську контору торгсину про таке: «До магазину підійшли троє невідомих громадян, зупинили покупця, який виходив тоді із магазину, і наказали йому йти за нами. Покупець передав борошно своїй дружині і пішов за ними. На цю мить на вулиці вилаштувалася велика черга і я побачив, що серед натовпу стався переполох і в магазині не

стало жодного покупця. Я вибіг на вулицю, підбіг до них і на моє питання, куди і навіщо вони ведуть покупця, вони відповіли, що вони відповідають за свої дії. На мою вимогу показати документи, вони відповіли, що вони агенти ГПУ і відмовилися показувати документи. Я запросив їх для з'ясування особистості в магазин, викликав ГПУ. Після цього пом.нач.міліції т. Крайзерт склав протокол і викликав мене і т. Тверського і продавця Гуревича»³⁸. Дійсно член КП(б)У Поліновський був директором магазину №6 в м. Києві, а його співробітниками були швейцар Тверської, продавці Гуревич та інші, яких у 1933 р. звільнили з роботи «за зв'язок із спекулянтами». Валюта та товарні ордери, які мали кияни та селяни, не давала гарантії на купівлю хліба чи борошна, тому що треба було вистояти чергу, оминати агентів ГПУ, приїхати до хати.

Золота лихоманка 1932 р., враховуючи мережу торгсину в СРСР, дала 21 т чистого золота на суму 26,8 млн. крб. Срібла скупили 18,5 т на суму 300 тис. крб.³⁹

Золотим та діамантовим дощем для системи торгсину виявився 1933 рік. Масова смертність селян, епідемія тифу, голод серед частини міського населення, активізували захисні функції людини, яка шукала порятунку, намагалася вижити, тому золото втратило цінність, позаяк на кону стояло її життя або смерть. Торгсинівські чиновники скористалися трагедією селян, збільшивши обсяги золотозаготівель. Валютний план торгсину 122 млн. крб. розвертали між контрами. Всеукраїнська контора одержала план 28 млн. крб., а Московська 29 млн. крб., хоча мала значно більші «поклади» побутового золота.⁴⁰ За джерелами надходження коштів його розподілили таким чином: від реалізації побутового золота планували одержати 26 млн., від скупки монет 22 млн., скупки срібла 40 млн., від грошових переказів 14 млн. крб. Київська облконтора одержала планове завдання першого кварталу 2,5 млн. крб.⁴¹ Москва, яка мала могутній соціально-економічний потенціал для скупки золота, виконувала майже однакове завдання, а Ленінградська в 2 рази менше від України. Ця обставина, на переконання російської дослідниці О.А. Осокиної, доводить той факт, що керівництво СРСР знало, які «регіони будуть голодувати»⁴². Політична номенклатура знала достойно: голодний селянин принесе золото до торгсину.

За дев'ять місяців 1933 р. Всеукраїнська контора торгсину дала 20,8 млн. валютних карбованців, а за четвертий квартал «заготовила» 4,3 млн., тобто разом понад 25 млн. крб.⁴³ Київська облконтора, а її основну базу становила Київська міська контора торгсину, хоч і не виконала завдання першого кварталу, але за 9 місяців «викачала» з населення коштовностей та валюти на суму понад 5 млн. крб., що на 800 тис. крб. більше від столичного Харкова⁴⁴. Загальна сума валютних

коштів, заготовлена торгсином, не розкриває грандіозної афери, до якої вдалася радянська держава. Питома вага золота серед валютних надходжень становила в УСРР 43,5%, тобто 10,7 млн. крб., срібла 17,9% або 4,4 млн. крб., інвалюта 10% – 2,5 млн. крб., грошові перекази 26% – 6,6 млн. крб., а обслуговування іноземців в портах 753 тис. крб., що не перевищувало 3%⁴⁴. Якщо взяти вартість купленого золота та монет, яка сягала в Україні близько 11 млн. крб., то, враховуючи ціну одного грама, матимемо 8,5 тонн чистого золота. Протягом 1933 р. Київська облконтора скупила коштовностей на 5 млн. крб., серед яких золото посідало 4 млн. крб., отже у ваговому еквіваленті було заготовлено 3,1 т. Побутового золота було більше від монет старого карбування в приймальних пунктах торгсину: першого було скуплено на 5,9 млн. крб., другого на 4,7 млн. крб.⁴⁵ За 1933 р. приймальними пунктами системи торгсину в СРСР було заготовлено 44,9 т золота на суму 58 млн. крб.⁴⁶, з них Всеукраїнська контора дала 8,5 т золота, тобто п'яту частину всесоюзного, але в УСРР було лише 7 областей.

Скупка діамантів дозволялася в Москві, Харкові та Ленінграді. Їхня вартість була дуже високою, якщо порівнювати із скупкою золота в торгсинах. Чим важчий діамант, тим вищою була ціна за нього. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 крб. за карат. Їх відвозили до Держбанку під охороною міліції. За чотири місяці «діамантових операцій» 1933 р. було куплено коштовних камінців на 600 тис. крб., з них 243 тис. реалізовано за кордоном⁴⁷, де також діяла мережа торгсину.

Здавши до приймального пункту золоту сережку чи монети, їх власних одержував номерну квитанцію, з якою звертався до каси за торгсинівськими грішми: бонами, товарними ордерами. У 1933 р. впровадили іменні заборні книжки, тобто за принципом хлібних карток, які мали відривні талони. Копійки або карбованці, які значились на торгсинівських товарних ордерах, мали міцний обмінний курс. Він коливався в Україні від 45 до 55 крб. «сов знаками» за один торгсинівський карбованець.⁴⁸

Наявність довгих черг біля магазинів торгсину свідчила про «отоварення» бонів, ордерів, забірних книжок. Селяни купували переважно хліб, борошно, крупу. Борошно видавали тарою – 1 пуд 20 фунтів. Наркомат РСІ УСРР, обстеживши роботу деяких магазинів торгсину, констатував: «коли немає борошна та круп – немає черг». Існувала також таємна інструкція: «Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів»⁴⁹. Дефіцит продовольчих товарів породжував спекуляцію, заборгованість торгсину перед покупцями, які здали для отоварення заборні книжки. В магазинах торгсину борошно коштувало 25 коп. за кілограм, пшона 12 коп., а на «чорному ринку» в сотні раз дорожче. На початку січня 1933 р. всесоюзне об'єднання

«Союзмука» завезло для торгсину Києва 1040 т борошна, але його було мало. За січень 1933 р. було продано товарів на суму 157 тис. крб., з них хліба на 125 тис. крб., за лютий 188 тис. крб., а хліба 145 тис., за березень 280 тис., з них хліба 205 тис. крб.⁵⁰ Селянин не купував кетову ікру, яка коштувала 1 крб. 70 коп., тобто більше одного грама золота, а борошно, бо на таку суму міг придбати 8,5 кг. борошна. Пляшка горілки коштувала в торгсині 60 коп., тобто 3 кг борошна. Ті, хто не мав ні золота, ні срібла, ні діамантів, знімали золоті коронки із власних зубів, щоб обміняти на хліб. «5 червня цього року, – писав у 1933 р. М.Б. Коен в листі до Київської контори торгсину, – лікар вирвав мені зуба, котрий проживає по в. Пятакова, 24 і я приніс в магазин, там, де приймають брукт. Я взяв книжку і одержав 140 кг борошна житнього в магазині № 2 і в магазині № 3 купив 70 кг борошна. Видали мені довідку на право перевезення до Проскурова та Умані. Забрали борошно і довідку, а тому прошу директора дати розпорядження видати мені 3 мішки борошна – 210 кг»⁵¹. Таких випадків зухвалого позбавлення хліба та борошна, купленого в торгсинах, було безліч в Україні.

Продовольча група товарів, куплених населенням в магазинах, становила 85,2% торгового обороту торгсину в 1932 р., а в 1933 р. 92%. Голод визначав асортимент. Він штовхав селян до районних центрів, до великих міст, де були торгсини, щоб продати, здати чи віддати декілька монет в обмін на пуд борошна, якого позбавили хлібозаготівельні комісії Молотова. Система «Торгсину» діяла до 1936 р., але після голодомору, починаючи з другої половини 1934 р., її золотозаготівельні операції відчували кризу, а після скасування карткової системи – різко впали. Голодні 1932–1933 роки були зірковим періодом розвитку торгсину.

Іноземні фахівці, які працювали в науково-дослідних установах Києва та на заводах і фабриках, допомагаючи більшовикам будувати соціалізм, користувалися послугами торгсину та «Інпостачу» – Всесоюзної контори для постачання іноземців. Вона виникла 7 грудня 1931 р. при Наркомпостач СРСР з метою впровадження єдиних норм забезпечення спеців, а також упорядкування звітності та витрат. Їй була надано право створювати відділення в союних республіках. Всеукраїнська контора «Інпостачу» виникла 25 грудня 1931 р.⁵² В Києві діяла агенція «Інпостачу», послугами якої користувалися іноземці, які побували в СРСР на запрошення уряду та працювали за угодою, а для тих, хто приїдив за власним бажанням, дозволялося купувати товари в мазаних «Інпостачу» лише протягом 6 місяців⁵³. Для Київської агенції «Інпостачу» було відправлено цигарки, сигари, тютюн, овочеві консерви, сардини, горіхи, какао, кондвироби, які купували іноземці за валюту або карбованці. Магазили мали дефіцит таких товарів: шпрот, скумбрії, бичків, баліків, ікри, сиру швейцарського, риби копченої,

папірос. М'ясо завозили з «Інтуриста», манну крупу із тресту «Союзкрупа», а свіжі молоко, сметану, творог із спецрадгоспів приміської смути. Необхідно було створити позитивний імідж для соціалістичної країни, хоча іноземні фахівці бачили на вулицях Києва голодних і безпритульних дітей, трупи померлих селян. На них звертали увагу німецькі дипломати, які перебували в Києві. 15 липня 1932 р. київська агенція «Інпостачу» була реорганізована, а натомість залишено мережу магазинів для іноземних спеців, які зводили «велетні першої п'ятирічки», позаяк власних інженерів та техніків тоді бракувало, а їх значна частина перебувала на Соловках.

Норми місячного забезпечення іноземних спеців та членів їхніх родин, встановлені Наркомпостач СРСР, свідчили про поділ людей на два сорти: білих, тобто західних інженерів, які мали гідне матеріальне забезпечення, та червоних – радянських громадян, приречених на зuboжіння та голодну смерть. Меншовартність «совграждан», яка була започаткована в роки голодомору, переслідувала їх протягом десятиліть. А для одного іноземного фахівця припадало на місяць: 9 кг м'яса, 3 кг вершкового масла, 60 яєць, один літр молока (щодня), 6 кг свіжої риби, цукру 4 кг, чаю 200 грам, рису 2 кг, борошна 4 кг, олії 1 літр, сметани, творога 1,5 кг, папірос 50 шт. На кожного члена його родини, яка була з ним в Україні, припадало 5 кг м'яса, 2 кг вершкового масла, 60 яєць, молока 1 літр на день, риби свіжої 4 кг, цукру 4 кг, крупи 4 кг, рису 1 кг, борошна 2 кг, чаю 200 грам, олії 1 літр, сметани, творогу 1,5 кг, папірос 25 шт.⁵⁴ Такої місячної норми продуктового забезпечення не мали дитячі установи Києва, а в карантинах та лікарнях масово помирили безпритульні діти, з них значна частина просто неба, тобто на вулицях міста. Їх позбавили централізованого забезпечення хлібом та іншими продуктами харчування саме в 1931 р., коли виникла контора «Інпостачу». Ціною життя українських селян та їхніх дітей годували чужинців, які зводили фабрики і заводи, допомагали їх облаштуванню західним обладнанням, купленим на золоті торгсинівські карбованці. Жахлива реальність, яка засвідчує управлінську нікчемність тодішнього політичного керівництва, демонструє його цинічне ставлення до людей.

В торгсинах, вигаданих в Москві та поширених в Україні, відбувався обмін побутового селянського золота на вилучений в колгоспників та одноосібників хліб. За прилавками приймальних пунктів торгсину торгували життям сотень тисяч українських селян. На терези клали не золото, а їхнє життя: бути чи не бути живими. Траплялося, що куплений за хрестик чи весільну каблучку хліб, не потрапляв до селянської домівки, бо його забирали органи ГПУ та міліції. Заводи і фабрики, збудовані ціною селянського життя, вилученого хліба, побутового золота, бо на торгсинівські валютні карбованці купувалося

для них обладнання, нагадували чорним димом про своєрідну радянську систему концтаборів. Ізольовані від світу селяни, яким заборонили пересуватися країною в пошуках хліба, були в'язнями долі, приреченими на голодну смерть. Хлібозаготівельні кампанії та золотозаготівлі через систему торгсину виявилися відвертим пограбуванням народу задля реалізації ідеологічної утопії – комуністичного ладу. Життя людини, хоч і швидкоплинне, але саме воно становить найбільшу цінність, відтак нікому не дано право позбавляти його, а тим паче мільйонів людей.

Золота лихоманка, влаштована радянською державою протягом 1932–1933 рр., чимось нагадувала фашистські езекуції над мирним населенням окупованих міст України, коли зондеркоманди виколуплювали золоті коронки, відрізали пальці з каблучками, поповнюючи кладові рейху.

¹ Осокина Е. Золотая лихорадка по-советски // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111.

² Осокина Е.А. СССР в конце 20-х – первой половине 30-х годов // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 45.

³ Дэвис Р.У., Хлевнюк О.В. Отмена карточной системы в СССР 1934–1935 годы // Отечественная история. – 1999. – № 6. – С. 90.

⁴ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. Р.-1. – Оп. 1. – Спр. 3874. – Арк. 47.

⁵ Там само. – Арк. 48.

⁶ Там само. – Спр. 3898. – Арк. 10.

⁷ Там само. – Ф. Р.-323. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 411.

⁸ Там само. – Ф. Р.-1. – Оп. 1. – Спр. 3881. – Арк. 67-68.

⁹ Там само. – Сп. 3943. – Арк. 6

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 16.

¹¹ Там само. – Арк. 56.

¹² Там само

¹³ Там само. – Спр. 23. – Арк. 7.

¹⁵ Там само. – Арк. 28.

¹⁶ Там само. – Спр. 171. – Арк. 43.

¹⁷ Там само. – Арк. 45.

¹⁸ Там само. – Арк. 46.

¹⁹ Там само. – Спр. 71. – Арк. 72.

²⁰ Там само. – Спр. 3. – Арк. 16.

²² Там само. – Арк. 56-58.

²³ Там само. – Арк. 52.

²⁴ Там само. – Арк. 54.

²⁵ Там само. – Арк. 110.

²⁶ Там само. – Ф. 539. – Оп. 17. – Спр. 366. – Арк. 6.

-
- ²⁷ Там само. – Арк. 11.
- ²⁸ Осокина Е. Золота лихорадка по-советски... – С.113.
- ²⁹ Там само
- ³⁰ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф. 4333. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 174.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2.
- ³² Там само. – Арк. 2.
- ³³ Там само. – Арк. 1.
- ³⁴ Там само. – Арк. 3.
- ³⁵ Там само
- ³⁶ Там само. – Арк. 2.
- ³⁷ РГАЭ. – Ф. 4333. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 86.
- ³⁸ Там само. – Арк. 88.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 171.
- ⁴⁰ РГАЭ. – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 174.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 178.
- ⁴² Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски ... – С. 115.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 2
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 168. – Арк. 51.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 33. – Арк. 137.
- ⁴⁵ Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски... – С. 116.
- ⁴⁶ РГАЭ. – Ф. 413. – Оп. 13. – Спр. 633. – Арк. 27.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 17.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 168. – Арк. 2.
- ⁴⁹ ДАХО. – Ф. 4640. – Оп. 13. – Спр. 3. – Арк. 4.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2.
- ⁵¹ РГАЭ. – Ф. 4433. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 40.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф. 812. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 9.
- ⁵³ Там само. – Спр. 26. – Арк. 37.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 49, – Арк. 9.